

ÖSSZEFOGLALÓ KÖNYVSZEMLE.

Dézsi Lajos tudományos pályája.

„Akit a tudomány őszinte megbecsülése hat át, szívesen felhasználja az alkalmat, hogy meglátogasson egy tudóst dolgozószobájában, tanuja legyen munkálkodásának és tudományos fejlődésének“ — írja Dézsi Lajos abban az emlékezésben, amelyet Széchy Károlyról a Magyar Tudományos Akadémián tartott. Ez a készség ihleti tollunkat most, amikor mi viszont Dézsi Lajosról óhajtunk itt szólni. Írásunknak alkalmiságot az ad, hogy összefoglaló szemlénkben egyszeriben négy Dézsi-könyvről kell megemlékeznünk: a *Horologium Turcicum* kiadásáról (Régi Magyar Könyvtár: 38. köt.), a Régi Magyar Költők Tára VII. kötetéhez összeállított *Jegyzetek*-ről (M. Tud. Akadémia kiadása), az Apponyi Sándor-féle *Hungarica* IV. kötetéről (München, J. Rosenthal kiad.) és *A történeti tárgyú szépirodalom* című hatalmas tanulmányról (A Magyar Történettudomány Kézikönyve). A munkásságnak ez a fiatalos lendülete annál inkább megállásra készíti a magyar irodalomtörténeti kritikát, mivel az író munkás életének hatvanadik évét ünnepli a sors játékából folyó önkéntelenséggel ezzel a négy kötettel. Kedves kötelességünk megállapodni ennél a véletlennél s néhány sort szentelni annak a pályának, amely fáradhatatlan munkaerejével mindannyiunk csodálatát, gazdag eredményével mindannyiunk tiszteletét kényszeríti ki.

Aki az irodalomtörténettel foglalkozik, azt az irodalom szeretete hajtja erre a pályára, — így tanítja Dézsi, és ezt igazolja hatvanesztendő életével. Nincs jogunk ennek az életnek a belső történetével, ennek a pályának a külső rajzával más alapon foglalkoznunk, mint azokból az adatokból, melyeket művei adnak elénk; de itt is Dézsi módszerét követjük, hiszen szerinte „egy tudós életrajza tulajdonképpen műveinek ismeretése“. De az ő művei között vannak olyan szubjektív valloások is, amelyek az értelem munkája mögött az érzés ihlető

munkáját is mutatják, afféle műhelytanulmányok, amelyek a lélek célkitűzésére is világot vetnek. Ezek között találjuk azt a vallomását, amelyet az előbb idéztünk: hogy az irodalom történeti vizsgálatához az irodalom szeretete hajtotta. Az irodalom szeretete nála nem téma-történeti vagy forma-történeti érdeklődés: benne az az irodalom kelt meleg érdeklődést, amelyben „őszinte, nemzeti, hazafias szellem“ jut kifejezésre. Az irodalom az ő szemében is elsősorban a magyar lélek tükre, az író pedig az a lélek-darab, amely az utókornak ebből a magyar lélekből őriz meg valami érdekes és értékes vonást. Az irodalom a nemzeti lélek termése, az irodalomtörténet tehát „az a tudomány, mely az emberi szellem nyelvi termékeit a szerző életével, kora erkölcsi, társadalmi elveivel kapcsolatban módszeresen ismerteti; értéküket úgy magukban véve, mint ugyanazon műfaj hazai és idegen termékeivel, esetleg forrásaikkal összehasonlítva bírálat útján meghatározza s a nyelv és művelődés fejlődésére való hatásukat kimutatja“. (Az irodalomtörténet módszerei. 7. l.) Az irodalomtörténet mai kifejlett módszertanának nincs problémája, amelyet ez a klasszikus meghatározás magában ne foglalna: teljességén kívül azonban bennünket annak a hangsúlyozásával érdekel, hogy az irodalom és a nemzeti szellemi *közösen* tárgya az irodalomtörténetírónak. Épp ezért nála nincs is oly élesen elválasztva az irodalmi kritika és az irodalomtörténet, mint például Császár Elemérnél. „Az irodalmi kritika tárgya csak egyes irodalmi mű, az irodalomtörténeté az egész irodalom, egy korszak vagy egy műfaj irodalma; az irodalmi kritikánál főszempont a mű értékének meghatározása, az irodalomtörténetnél a történeti fokozatos fejlődés kimutatása“. Más, lényeges különbséget nem lát a két studium között; azt hisszük, a pártatlan irodalmi kritikát, a ma termékeiről szóló pártatlan kritikát csak ez a hitvallás biztosítja. Hitvallásnak mondom, mert Dézsi minden megállapítását, de különösen módszeres fejtegetéseit a hitvallás komoly, tántoríthatatlan meggondoltsága diktálja. Nem alkalmi megjegyzések ezek nála, nem is eredetieskedő fejtegetések: Dézsi sohasem arra törekszik, hogy újnak, hanem mindig arra, hogy *igaznak* bizonyuljon. Azt írja egy helyen, hogy még mint egyetemi hallgatóban ébredt benne Zeller és Geiger berlini előadásain a vágy, tisztázni az életfeladatául választott studium módszertanát: csak 1902–03-ban jutott el tisztázó elmélkedésének

szóabafoglalásához, de éppen ez a hosszas érlelés biztosítja azok nyugodt, határozott, cölöpépítményes erejét.

„Az irodalomtörténet tárgya — írja — alapjában véve az irodalmi mű és az író életrajza. Ez a kettő szorosan összefügg egymással. Hogy az író élete a kor történetétől, a mű azon műfaj történetétől, amelyhez tartozik, el nem választható, az természetes. Az író életén nem annyira a külső életet értjük, mint a belső, lelki életet, az író lélektanát. A külső élet meglehetősen unalmas egyformaságot mutat, míg a belső lelki világ változatos hullámszásban tárul elénk. Egyik ismerete elősegíti a másik teljes megértését. Az író életének művéhez való vonatkozása irodalmi műfajok szerint változik. Az irodalomtörténet foglalkozhatik csupán a műfajok fejlődésének ismertetésével, csakhogy ezzel az irodalomtörténet feladatát nem meríti ki, vagy az eszmék fejlődése történetével, de figyelembe kell venni, hogy erre ismét az író élete vet legtöbb világosságot.“ A munkát pedig így jelöli ki: „A művet az író külső és belső életével kapcsolatban tárgyalni, a mű szellemébe behatolni, létrejötté körülményeit megismertetni s ekként az írói fejlődést is kimutatni: ez az irodalomtörténetíró feladata.“

Mikor azonban ezt a feladat-komplexumot célul kitüzi, jól látja azt is, hogy részletmunkákra is szükség van. A magyar irodalomtörténetírás sajátos helyzete e részletfeladatok közül különösen hármat hangsúlyoztat vele (1902-ben): az irodalmi emlékek felkutatását és megmentését, a módszeres tanulmányozást, a forráskutatást. *A magyar irodalomtörténeti kutatás feladatairól* írt tanulmányában önérzetesen mutathat rá azokra az eredményekre, amelyeket e három területen aratott. Pályájának rövid rajzában mi is ezt a hármas elkülönítést vehetjük első fonálnak.

Dézsai Lajos tudományos pályájának gazdag eredménye az a sok emlék, amelyeket éppen az ő szorgossága kutatott fel; csak néhányat említsünk: Arany János didaktikus levele és irodalomtörténet-töredéke, az ismeretlen Jósika-levelek nagy csomója, a régi magyar iskoladráma néhány emléke, Szenczi Molnár levelei, Bethlen-korabeli versek, stb. Dézsai Lajos kutatása révén kerültek elő. A módszeres tanulmányozás munkáját kettőben jelölte meg: a betű-hív kiadásban és a beható tanulmányban. A kettőt egyesíteni óhajtotta Dézsinek az a terve, amelyet 1906-ban akart megvalósítani a *Magyar Irodalomtörté-*

neti Könyvtár megindításával. Toldy Ferencnek 1851-ben felvetett — s talán a magyar prózaírók csonka kötetével meg is indult — tervéből veszi az ihletést: sorra akarja venni és kiadni azokat a műveket, amelyek ritka, nehezen hozzáférhető kiadásban vagy kéziratban hevernek. A Szilády szerkesztésében megindult Régi Magyar Költők Tára ez időben elakadt, Heinrich Gusztáv vállalata (Régi Magyar Könyvtár) nagyon lassú volt, de nem is feleltek meg Dézsi kiadói elveinek; ő a darabokat betűhíven, az ortográfiai és nyelvi sajátságok pontos visszaadásával óhajtja lenyomatni, hogy azok teljesen pótolják az eredetit. (Azt hisszük, teljes pótlásról itt szó nem lehet, ha a régi nyomda ortográfiai sajátságaira gondolunk; akkor pedig az okosan jelzett átírásnak megvan az az előnye, hogy nagyobb közönségre támaszkodhatik.) A bevezető tanulmány természetét is másképp képzeli el, mint Heinrich kiadványában találja: összegeztetné (de elsősorban összegezné, mert önmaga vállalja a kiadást) a mű szerzőjéről, forrásáról, nyelvi és irodalomtörténeti értékéről szóló kutatások eredményét és a szövegeket nyelvi s tárgyi magyarázatokkal kísérné. A terv túlságosan nagyszabású volt ahhoz, hogy megvalósulhasson: a programmba vett műveket kilenc csoportba rendezte volna és egyszerre hat kiadvánnyal lépett volna a nyilvánosság elé. A sorozatból két füzet készült el: Tinódi *Jázon*-ja és a *Leukippe*-széphistória. A tudományos szövegkiadásnak mintája mind a kettő; a kísérő tanulmány — különösen a Tinódi-műnél — a bevezető tanulmány felvett ideálját teljesen megvalósítja. Körültekintésére, aprólékoskodó gondjára jellemző, hogy a *Jázon* kéziratot leőhelyének, a Csereyné-kódexnek ismertetése kapcsán a kézirat többi szövegrészének is nemcsak leírását, de szövegvizsgálati összevetését, sőt, ahol szükségesnek érezte, magát a szöveget is adja. Ezt a kiadás-programmot teljesen kialakultnak mutatja már 1900-ban *Szent Agoston reguláinak magyar fordítása*. (M. Tud. Akad.)¹

Fáradhatatlanságára jellemző, hogy már előbb *Magyar Irodalomtörténeti Ertekezések* címen egy kiadványsorozatot indít (1904), amelyben — úgy látszik — inkább tanulmányokat akar — az Irodalomtörténeti Közlemények olvasókörién túl is —

¹ A leghívebb, ú. n. hasonmás kiadást is lehetővé tette Dézsinek a Magyar Bibliophil Társaság, amikor a *Telamon-históriát* adta tagjainak tagilletményül. (1922.)

terjeszteni. Az 1916-ig megjelent 12 füzet közül hat Dézsié: köztük az amott megakadt *Jázon-király*, Mankóczy István tréfái, az akkor még iskoladrámának vélt *Kara Mustafa*-töredék, s kéziratossá énekeskönyveink közül a Lugossy- és a Lipesei-kódex ismertetése és ismeretlen verseinek közlése. (Ezeket folytatta az Irodalomtörténeti Közlemények évf.-aiban.) Dézsi munkásságának másik területére vezet a 3. füzet: *Mikes fordításairól*. A határozott irányban való forráskutatásnak becses eredményeit adja e füzetében, de becses terméke kutató munkásságának az a kötet is, melyet a M. Tud. Akadémia adott ki *Szenczi Molnár Albert naplója, levelezése, irományai* címen (1898). A már ismert naplón és az ú. n. Molnariana Collection kívül a saját kutatása eredményeként harminchárom ismeretlen levelet tett benne közzé. Természetes, hogy ez a nagy anyag ösztönözte arra is, hogy Molnár életrajzát megírja: a kettő egy időben jelent meg (az életrajz a Magyar Történeti Életrajzok sorában).

Szilágyi Sándortól vette át a *Magyar Történeti Életrajzok* szerkesztését 1899-ben. Ez a vállalat ugyan a nemzeti történet kimagasló alakjainak életrajzait vette programmba, de Dézsi irodalomtörténeti felfogása az író és a kor kapcsolatát oly hangsúllyal emeli ki, hogy természetesnek találhatjuk azt a programmbővülést, amely egyre több íróat is feldolgoztat. Maga Dézsi négy kötetet írt meg: Szenczi Molnár Albert, Misztótfalusi és Párizs Pápai, Tinódi, Jósika Miklós életrajzát. Első műve is írói életrajz volt: Bogáti Fazekas Miklós-é (1895). A XVI. században marad Tinódi-életrajzával — szerény véleményünk szerint — legjobb munkájával. A három régi tárgyú kötet közül ez a leginkább irodalomtörténeti, és irodalomtörténeti szempontból is a legteljesebb. Szenczi Molnárnál az írónál jobban érdekelte a tudós-coudottieri: az irodalmi elemzés inkább tartalomjelzés; a *Magyar író és könyvnyomtató* kötetében az orvostudomány állásának rajza, az iskolai szokások érdekességei mellett csak a nyelvészeti jelentőség vázolására és némi tartalmi ismertetésre tér ki. *Tinódi* életrajza a módszerében kifejtett elvek megvalósítása. Hivatkozhatom a megértetés kedvéért rajzolt irodalmi korszakra, a sok és aprólékos forráselemzésre, az íróval szemben felvetődő kérdésekre (pl. honnan értesült Tinódi a saxoniai hadról? stb.), egy-egy pompás író-portréra, mint pl. Hegedős Mártonéra; ki kell emelnem a Tinódit jellemző lapokat (130. sk. 1.), nyelvi, esztétikai,

történeti értékelését, a mellékesen felvetődő s mégis jelentős megállapításokat (pl. Csáthy Demeterről), a kötetben kiformalódó hatalmas műfaj-történeti tanulmányt, a sok összevetést, a témák továbbélésének gondos jelzését. Nem hallgathatom el azt a nagy körültekintést sem, amellyel a kötet képanyagát összeválogatta: a történetíró és irodalomtörténetíró jobbat és gondosabbat régi magyar író életrajzaként nem kívánhat.

Dézsai hangoztatja ugyan, hogy „az irodalomtörténetnek alphája és omegája az esztétika“, mégis azt kell mondanom, *Jósika Miklós* életrajzában sokkalta becsesebb a történeti adatok sora, mint az irodalomtörténeti bemutatás. A történeti kutatás itt is bámulatos anyagot állítat a szerzővel össze: az iskolai élet Erdélyben, a bécsi élet, a háború stb. szinte kinőnek egy-egy apróbetűs jegyzetből. Az életrajznak irodalomtörténeti értéket a Jósika-hitbizományi levéltár kincseinek a felhasználása ad: Jósikát, az embert sokkal határozottabb vonalakban mutatja be, mint elődei. Értékesek azok a megjegyzései is, amelyek Jósika olvasmányaira utalnak, egy-egy forrást jelölnek meg, egyes motívumok ismétlődésére figyelmeztetnek, — de az is tagadhatatlan, hogy az esztétikus elmaradt a történetíró mögött.

Sajnos, ugyanez a hibája új művének, *A történeti tárgyú szépirodalom* címűnek is. Célul azt tűzte maga elé, hogy 1. minden történeti tárgyú magyar (sőt hazai idegen) művet megemlíti, 2. lehetőleg jelzi forrásukat, 3. esetleg a történeti hitel szempontjából is megvilágítja őket. Az első zavaró az, hogy az egykorú korképet is történeti jellegűnek veszi és így két esztétikai területet egymásba kapcsol. Az irodalomtörténet folyamán halad és így egy-egy téma továbbélését nagyon nehéz végigkísérnünk. Ajánlatos lenne a kötethez egy téma szerint készült névmutató. Lehető teljességre törekszik, de azért első pillantásra is talál az ember hiányzókat, pl. Fazekas Alajos eposzát (*Jász-Kúnok emlékezete*, 1845), Patzek Vilmos drámáját (*Várnai csata*, 1841) stb. — Az ilyen természetű tanulmányban vagy a teljességre kell törekedni, és akkor a forrásjelzéses összeállítás a legfontosabb, vagy esztétikai megválogatásra, s akkor a jelentéktelenek minden megjegyzés nélkül függeléként adandók. Dézsai a két szempontot nem választja el, s ezért a rengeteg fáradsággal összeállított lajstrom nem teljesíti feladatát. Az esztétikai értékelés az ilyen összeállításban már azért

is nehéz, mert a történelmi szempont könnyen zavart okoz. Két példáját hozom fel ennek a zavarnak: vajjon Somló egyik darabjában néhány esetlegesen átvett név a tárgy minden történetietlen volta ellenére a történelmi hűségre való törekvést igazolja? — vajjon egy szerző gondolhat-e egyetlen egyszer a hű korrajzra, ha egyébként ezzel sohasem szokott törődni, s most is csak egy elfogult vád emlékeztet benne a korra? (170. §). Az ilyen apró méltatások nagyon meggondolandók, — Dézsi, ha már nem akart esztétikai jellemzéseket adni, ezeket az apró méltatásokat ritkíthatta volna. De a kötetnek nem is ez a célja: hanem az összeállítás. Elismeréssel kell itt hangsúlyoznom, hogy az említett művek könyvészeti adatát is közli; ahol a kéziratos eredetét tudja, arra is utal; — ahol ritka könyvről van szó, a lelőhelyre is figyelmeztet. Irodalomtörténeti érdekességei közül ki kell emelnem: a külön értekezésben is méltatott Wathay Ferenc rövid bemutatását (20), Paskó Kristóf (23), Zrínyi Miklós (32), a Névtelen labanc-vers (39), a Wesselényi-összeesküvést követő idők termésének (40), a pasquilluskoknak (50), Bessenyei hatásának (59) stb. méltatását. A részletekben sok ellenmondásom volna: kezdve a Kálmán-féle népmesei mythosz-részletek félrevetésén, Sebestyén Gyula regősehnéletének teljes elfogadása, a líra idekapcsolása, Kármán színdarabja, a magyarországi latin költészet vázlatossága, az iskolai drámák termésének egyoldalú regisztrálása, a Sárosy-féle Fátyolozott trombita, a Toldi-méltatás, a Mikszáthról és Gárdonyiról szóló rész és az újabb írók egész serege miatt, de azt hiszem, az ilyen mérhetetlen nagyságú anyagösszehordás sohasem lehet teljesen mindenkit kielégítő. Ahogy a Széchy Mária, Kún László, Toldi stb. témák összes feldolgozásait önálló értekezések világítják meg, úgy fog ihletni száz meg száz részlettanulmányt ez a gazdag anyaghalmoz, — és Dézsinek ez volt a célja vele. Hiszen az összeállítást sem lehet lezárni, mert a kutatás egyre új terméket hoz felszínre, mint a nemrégiben Harsányi István és Gulyás József kutatásai a latin költészet hazai erdejéből; a közelmúlt terméséről részletes megvilágítást még nem kaptunk, ott tehát Dézsinek sem volt mire támaszkodnia. A rengeteg anyag mellett a tér meg volt szabva számára: kétségtelen, hogy ezt a jelentős eredményt csak az ő szorgalma és tudása érthette el.

Ismertetett kiadói programjának szép terméke a *Horolo-*

gium Turcicum kiadása. Jellemző a gond, amellyel, az eredeti adatokra visszamenve, újra megrajzolja Rosnyai életét; teljesen új a *Tantrákhyáika* történetének elmondása, Rosnyai fordítói eljárásának vizsgálata és a gazdag bibliográfia. A kiadás szövege igazi gonddal ellenőriztetett. A jegyzetek ezer apró érdekes feltevése közül egyet itt is fel kell említenem: nem tartja lehetetlennek Dézsi, hogy az ú. n. *Erdély siralmas állapotáról* szóló komédiát Rosnyai írta (251. l.). Csak lehetőségnek veti fel, mint annakidején a Comico-tragédiával kapcsolatban Rimay szerzőségét (*Comico-Tragoedia című moralitásunk koráról*. 1904), de valószínűvé tenni ezt sem tudja. Az ilyen szerzőkeresés jóformán mindig sikertelen munka: érezhette ezt Dézsi abban az értékes két kötetben is, amelyben *Balassa Bálint Minden Munkáit* tette közzé (1923). Ez a kiadás — irodalomtörténeti érték szempontjából — a legjelentősebb Dézsi kiadványai közül, hiszen a legnagyobb régi magyar lírikus poétának költészetét szedi össze, és a Szilády-féle kiadás ritka volta miatt éppoly kívánt volt, mint a Rosnyai-fordításé. A Dézsi-féle Balassa-kötetek becsét a Balassára vonatkozó adatok összegyűjtése és regisztrálása, az ezeknek alapján megírt életrajz és a gondos bibliográfia adta meg. A szövegkiadásban a nagyközönségre számító kiadó átírást követelt meg. A kétes Balassa-verseknek és a valódiak sorrendjének problémája egy lépéssel előbbre jutott, és a vita tárgyát képező anyag legalább egy helyre gyűjtetett: ha nem igazolódik is Dézsi feltevése, de ösztönző a következő vizsgálóknak. — Így van a Rosnyai-fordítás jegyzetötletével is: aki tovább halad a nyomon, talán tovább jut.

A Régi Magyar Költők Tára VII. kötetének jegyzeteit még Szilády kezdte összeállítani: az abbamaradt gyűjtést Dézsi fejezte be; hogy milyen kiegészítések erednek a tollából, azt néhány példával szemléltetem: Pesti György haláltánc-versének közli a forrását, összeállítja Melius munkáinak jegyzékét, egész kis tanulmányt szentel a *Szilágyi és Hajmási históriájának*, a magyar eredet mellett törve lándzsát; annakidején füzetes vállalatában is ki akarta adni az itt jegyzettel kísért *Halcyone*-regét és *Balassi-comoediát*. Különösen a comoediánál szélesedik ki a jegyzet: előbb karképet ad, azután röviden ismétli az eddig felvetődött véleményeket. A jegyzetek között a leg sikerültebb, legkörültekintőbb a Bornemisza Péterről szóló,

amelyben néhány pont, pl. a nyomda kérdése, önálló megállapítás. Becses a *Halcyone*-rege forrásmeghatározása: az első magyar Ovidius-fordításnak jelöli meg Besenyei Jakab versét (1562). A *Metamorphoseon libri e* kis epizódja kedvelt olvasmánya volt a kornak; a többi ilyenféle szerelmi történet forrásjegyzékét és ismertetését Dézsi abban az újabb értekezésben adja, melyet a Csengery-enlékkönyv számára írt (1926). Kilenc regényfordításról szól benne: a Czobor-féle *Charikleia*ról, a külön is méltatott *Leukippé*-ről, Szakmári Fabricius István Parthenios-fordításáról, Bogáti Fazekas Miklós négy munkájáról és az ú. n. *Effectus amoris*-ről. Ebben a kitűnő értekezésben (*Verses görög regények és regék a régi magyar irodalomban*) visszanyúl első művének tárgyköréhez, a Bogáti Fazekas-művekhez, újra szól két saját-kiadványáról, és mégis: a tárgy-történeti szempont újjá és értékessé teszi tanulmányát. Csodálatunkat kelti fel az a jártasság, amellyel a görög regények között e magyar versezetek forrásait ellenőrzi és megállapítja; amiről módszertani műve tett bizonyosságot, arról tanuskodik ez is: Dézsi felmérhetetlenül gazdag olvasottságáról.

Erre az olvasottságra, Dézsi bámulatós könyvismeretére volt szüksége gr. Apponyi Sándornak is a *Hungarica* összeállításánál; nem tudjuk, semmi jelzés sem árulja el, hogy mikor volt a nagy gyűjtőnek segítője Dézsi: de a történelmi és irodalmi adatok párhuzamba állítása, utolérhetetlen bősége aligha érte volna el ezt a teljességet Dézsi Lajos közreműködése nélkül. Leginkább az 559 számot felölelő IV. kötetnél kell természetesenek találnunk ezt, mivel a sajtó alá rendezést Apponyi Sándor már nem érte meg.

Ahogy most e hatvanesztendő pályája rövid áttekintését írom, ezt a nagy tudást kell magamnak is Dézsi Lajosban a legimponálóbbnak tartanom. Ez a tudás nemcsak könyvészeti, hanem — szinte így írhatnám: — minden magyar könyv ismerete. Dézsi irodalomtörténete tehát nem adatok, hanem az irodalom ismeretén épül fel; ezen a téren Toldy Ferencnek ő a legméltóbb utóda. A nagy tudás megszerzése, a rengeteg könyvtári és levéltári kutatás, olvasás és betűzgetés, elemzés és leírás — hál' Istennek — nem törte meg Dézsi fiatalos munkabírását: a mult fáradságos munkája és a jelennek éppen maradt frissége szól új műveiből hozzáunk.

Alszegehy Zsolt.